

ABDUMAJID MADRAIMOV,

*O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi katta ilmiy xodimi,
O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi,
tarix fanlari doktori, professor*

TEMURIYLAR DAVRI RASM SAN’ATI RIVOJIDA ALISHER NAVOIY ASARLARI QO‘LYOZMALARIGA ISHLANGAN MINIATYURALARNING TUTGAN O‘RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar davri kitobat va rasm san’ati rivojida Alisher Navoiyning asosiy badiiy asarlari “Xamsa” (beshta) va “Lison ut-tayr” dostonlar turkumi va “Xazoyin ul-maoniy” va boshqa devonlarning mo‘tabar va rasmliligi qo‘lyozmalarining tutgan o‘rni hamda ularning so‘nggi, xususan Boburiylar davri kitobat va rasm san’ati taraqqiyotiga ko‘rsatgan ijobiy ta’siri tadqiq va tahlil etildi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar, kitobat, rasm san’ati, qo‘lyozma, devon, Alisher Navoiy, “Xamsa”, “Lison ut-tayr”, doston, “Xazoyin ul-maoniy”, devon.

Аннотация: В данной статье изучены художественно оформленные и иллюстрированные рукописи поэм “Хамсе” (пять поэм) и “Лис нут-тайр” (Язык Птиц), а также сборник стихотворений “Хазайин алмаани” (Сокровищница мыслей) и других стихотворных сборников Алишера Навои, определено их место в развитии искусства Тимуровского ренессанса. В ней обращено внимание на то, что искусство эпохи Тимуридов оказало благотворное влияние на развитие книжного искусства и миниатюрной живописи позднее, в частности в период правления Бабуридов.

Ключевые слова: Тимуриды, литература, живопись, рукопись, диван, Алишер Навои, “Хамса”, эпос, “Хазайин уль-Маони”, диван.

Annotation: This article examines the artistically designed and illustrated manuscripts of the poems “Khamse” (five poems) and “Lis nut-tair” (Language of Birds), as well as the collection of poems “Khazayin almaani” (Treasury of Thoughts) and other poetry collections by Alisher Navoi, defining their place in the development of the art of the Timur Renaissance. It draws attention to the fact that the art of the Timurid era had a beneficial influence on the development of book art and miniature painting later, in particular during the reign of the Baburids.

Key words: Timurids, literature, painting, manuscript, divan, Alisher Navoi, “Khamse”, epic, “Khazayin ul-Maoni”, divan.

Temuriylar davri kitobat va miniatyura san’ati taraqqiyoti boburiylar sulolasi xizmatlari tufayli avval Kobul, keyinroq Shimoliy Hindistonning markaziy shaharlari: Dehli, Agra va Lohur kabi shaharlarda davom etgan. Mana shunday rasmliligi mo‘tabar qo‘lyozmalar orasida ulug‘ o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy asarlari rasmliligi qo‘lyozmalarining o‘z o‘rni bor. Alisher Navoiy faxriya sifatida yozgan edi:

*“Olibmen taxti farmoning‘a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson”.*

Haqiqatan hayotda ham buyuk shoir ijodi muxlislari Volga bo‘ylaridan to Nil daryosigacha bo‘lgan hududda, hatto Shimoliy Hindiston, hozirgi Pokiston va boshqa hududlarda ham ko‘p bo‘lganligi ma‘lum. Mashhur xattot Sulton Ali Mashhadiy “Xamsa” va “Terma devon” dan nusxalar ko‘chirgan bo‘lib, ushbu qo‘lyozmalarga Boburning nabirasi Akbarshoh (1556-1605) va chevarasi Jahongirshoh (1605-1627) saroy kutubxonasida xizmat qilgan mahalliy rassomlar: La‘l, Dhanroj, Manohar, Govardhan, Mukund va O‘rta Osiyodan Hindistonga borib qolgan Farruxbek tomonidan rasmlar ishlangan. Bugungi kunda Angliyaning Vindzor Qirollik saroy kutubxonasida saqlanmoqda, “Buxoro qo‘lyozmasi” deb ataladi, unda hindistonlik rassomlardan Farruxbek, La‘l, Manohar, Mukund nomlari mavjud. Raqami MS. 65 (A8). Rasmlar birida Dharamdas, boshqasida Govardhan nomi bitilgan (ANAIR – Alisher Navoiy asarlariga ishlangan rasmlar). Albomni H.Sulaymonov va F.Sulaymonova tuzgan.

“Xamsa” qo‘lyozmasining o‘n sahifasi, qo‘sh zarvara, to‘rt doston unvon naqshlari hamda oltita rasm mavjud bo‘lib, beshta rasm chop etilgan. Chop etilgan rasmlarning birinchisi (ANAIR, 81-rasm) “Hayrat ul-abror” dostonidagi “So‘z ta‘rifi”ga bag‘ishlangan 14-bobga ishlangan bo‘lib, buyuk mutafakkirning jamiyat hayotidagi so‘z o‘rni haqidagi fikrlarini rassom yuksak badiiy mahorat bilan ochib bergan. XVI asr oxirida yashagan hindistonlik rassom shoir g‘oyalarini batafsil, yettita juft yoshlar vositasida tasvirlaydi. Bu rasmni o‘sha davr dunyoqarashi bo‘yicha jannat bog‘i tasviri deb atash mumkin.

Rassom Dhanroj tomonidan chizilgan ikkinchi rasm (ANAIR, 83-rasm)da Alisher Navoiy “Xamsa”ni Sulton Husayn Mirzoga taqdim etayotgani tasvirlangan. Bu voqea ochiq maydonda, ulkan chinor daraxti tagiga tikilgan shomiyona to‘rt burchak chodirda, ulkan gilam to‘shalgan supada, saroy a‘yonlari, sozandalar, chet el kiyimidagi a‘yon, sovg‘a uchun tayyorlangan tulporlar, ov qushi, miltiq ushlagan ikki askar va boshqalar ishtirokida bo‘lib o‘tmoqda. Bu voqeaning hayotda qanday sodir bo‘lgani Zayniddin Vosifiyning “Badoyiul-vaqoyi” asarida yozilgan.

Uchinchi rasm (ANAIR, 85-rasm) ham “Hayrat ul-abror” dostonining “Vafo bobi”ga ilova qilingan. Hindistonlik ikki vafodor do‘stning jang maydonidagi fidoyiligiga bag‘ishlangan hikoyaga ishlangan. Bu ikki sadoqatli do‘stning o‘zaro vafodorligini ko‘rgan Amir Temur butun shahar aholisi hayotini ularga bag‘ishlaydi. Qo‘lyozmadagi rasmlarning biri (ANAIR, 20a varaqda) asli balxlik, toj-taxtdan voz kechgan mashhur tasavvuf vakili Ibrohim Adham va Bibi Robiya qissasiga bag‘ishlangan. Alisher Navoiy “Ibrohim Adhamning Ka‘baga namoz bila borg‘oni va Robiyai Adaviyag‘a Ka‘baning niyoz bila kelgoni” sarlavhasi ostida mashhur rivoyatning she‘riy talqinini keltiradi.

Ma‘lumki, Ibrohim Adham haj amalini ado etishni niyat qilib, o‘n to‘rt yil davomida har qadamida ikki rakaat namoz o‘qib, yo‘l yurib, Makkaga borib ko‘rsaki, Ka‘ba o‘rnida yo‘q.

*“Chekti fig‘onkim, “Bu nedur, yo Iloh?
Hotife un berdikim: “Ey piri roh,*

*Bodiya qat‘ida durur bir ajuz,
Shavqi muhabbat yukidin qaddi kuz.*

*Za‘fdin ul bo‘lmish edi, notavon,
Ka‘ba aning tavfig‘a bo‘ldi ravon”.*

*Ayladi hayron ani bu voqia,
Boqsa keyin ko'rdi kelur Robia.*

*Dedikim: "Ey Arsh matofing sening,
Ka'ba qilib azmi tavofing sening.*

*Ko'rki, jahon ichra solibsen ne sho'r!"
Robia dedi angakim: "Qilma zo'r!*

*Sho'r seningdur bori olamda bil,
Bodiya qat'i uchun o'n to'rt yil".*

Bu voqea xulosasi sifatida Alisher Navoiy Robiya ul-Adaviya nomidan yozadi:

*"Senga samar berdi, namoz-u riyo,
Bizga bu bar berdi niyoz-u fano" [1].*

Ayni shu voqea "Hayrat ul-abror" dostonining 25-bobida keltirilgan bo'lib, unda chin ixlos, namoz va riyodan afzal ko'riladi. Demak, musulmonchilikning beshinchi rukni haj amalini ado etishda umid, o'tinch va yolvorish, har qadamda riyo bilan namoz o'qib borishdan afzal ekanligi ta'kidlanadi. Bu voqeaga Boburiylar saroy rassomi Govardhan curat ishlagan. Rasmning pastki qismida Allohga murojaat qilayotgan oq sallali, ko'k qabo kiygan qizg'ish ich kiyimli Ibrohim Adhamni qo'llari Robiya ul-Adaviya tomonga cho'zilgan. Yuqorida esa, qizil toshdan ishlangan masjid ichida Ka'baning tosh asosi qolgan. Ka'ba binosining o'zi esa chap tomonda yashil tekislikdagi qo'llari duoga ochilgan oq kiyimli Bibi Robiya oldida tasvirlangan. Bu ibratomuz mazmundagi rasmni rassom juda yuksak mahorat bilan tasvirlagan [2]. Insonlarni ezgulikka chorlagan bu rasmning pastdagi hoshiyasida "Amali Govardhan" yozuvi bor. Govardhan ismli rassom Akbar Podshoh, Jahongir Podshoh va Shohijahon Podshoh davrlarida yashab, barakali ijod etgan, uning oltmishdan ortiq asarlari bizgacha yetib kelgan. U rassom Bhavonidas o'g'lidir. O'z imzolariga "xonazoda" so'zini qo'shgani podshoh xonadonida tarbiya topganiga ishoradir [3].

"Xamsa" qo'lyozmasiga ishlangan rasmlar Jahongir hukmronligi davri (1605-1627)ga to'g'ri keladi. Albomdagi to'rtinchi (ANAI, 87-rasm, 35a varaq) rasmda Alouddin Muhammad Xorazmshohning o'z davri yirik olimi Faxriddin ar-Roziy bilan hammomda tasodifiy uchrashuvi aks etgan. Sulton: "Oxiratda odamlar qay ahvolda bo'ladilar?" – deb so'raganda, u: "Hammomdagi kabi, shon-u shavkat, qimmatbaho kiyimlar tashqarida qolib, inson faqat o'zining ezgu ishlari va bilimi bilan bo'ladi", - deya javob beradi. Rasm pastdagi hoshiyasi yozuvidan bu rasmdagi kishilar qiyofasini rassom Govardhan Hindistonda qayta ishlaganidan guvohlik beradi. Mashhur xattot Sulton Ali Mashhadiy tomonidan XV asr oxirida Hirotda ko'chirilgan "Terma devon" Vindzor qirollik saroy kutubxonasida "Buxoro qo'lyozmasi" nomi bilan yuritiladi. Unda yettita rasm mavjud bo'lib, chop etilgan beshtasida hindistonlik rassomlardan Farruxbek, La'l, Manohar va Mukund nomlari bitilgan. Ushbu rasmlarning birinchisi (ANAI, 92-rasm) "Xazoyin ul-maoniy" to'plami ikkinchi devoni "Navodir ush-shabob"ga kirgan "sayd" (ov) radifli g'azalga bag'ishlangan bo'lib, yuqorisida quyidagi uch bayt bitilgan:

*"Bilgay ul kofir anga telmurmagimni, bilsakim
Ne tazallum birla qotilni qilur nazzora sayd.*

*Murshidi jozib tilab, topmay gum o'ldim, voykim,
Bo'ldi bu sahroda sayyod istayu ovora sayd.*

*Telba qushdekdir Navoiy ko'ngli savdo dashtida,
Oni to sen aylamishsen, ey pari ruxsora sayd" [4].*

Bu rasm sahrodagi sher ovi mavzuyida bo'lib, uning markazida ko'k tusli qabo kiygan yosh shahzoda Sulton Salim qo'ng'ir rangli ot minib turibdi. U endigina kamonidagi paykonni otib bo'lgan. Ro'parasida, sal pastroqda yarador sher. Qo'lida ov qushini ushlagan mulozim hayrat barmog'ini tishlagan. Rasm pastida tasvirlangan ko'kimtir kiyimdagi ovchining chap qo'lini sher tishlagan. Ovchi uzun xanjari bilan sherni yaralamoqda, o'ngroqdagi ikki ovchi unga yordamga shoshilmoqda. Tasvirdagi kishilar kiyimi XVI asr oxiri Hindistonga xos. Rasm yuqorisida, jadval chiziqlari orasida rassomlar La'l va Mukund nomlari bitilgan.

Ikkinchi rasm (ANAIR, 93-rasm) shoirning to'rtinchi devoni "Favoyid ul-kibar"ga kirgan 138-g'azal matniga ishlangan. Rasm ostida ushbu g'azal matla'si va yana bir bayt bitilgan:

*"Parvona qanoti arokim dog'ila qondur,
Hajr o'tiyu g'am yarosidin ikki nishondur.
Soriq, qizil alvon bila xil'atlaring, ey gul,
Ra'noliq erur ulki, libosingda ayondur".*

Ammo rasm "Farhod va Shirin" dostonidagi bir lavhaga ishlangan. Ariq qaziyotgan Farhod ishni ko'rishga kelayotgan Shirinning oti botqoqda yura olmay qolganda, qahramon go'zalni oti bilan ko'tarib, balchiqdan o'tkazib qo'yadi. Rasm markazida ot ustidagi Shirin hayrat barmog'ini tishlamoqda. Farhod dadillik bilan go'zal va uning otini ko'tarib shahdam qadam tashlab ketmoqda. Shirinning kanizaklari ham turlicha hayratlangan holatida tasvirlangan. Rasmning pastida rassom nomi Farrux deya bitilgan. To'rtinchi rasm (ANAIR, 94-rasm) uchinchi devon "Badoye' ul-vasat"dagi 230-g'azalni bezashi kerak edi. Rasm pastida g'azalning quyidagi to'rt bayti bitilgan:

*"Aylagan qaddu yuzing borinda sarvu gul havas,
Dahr bo'stonida andoq bo'lmag'ay bir bulhavas.*

*Nozanin qadding niholi birla ruxsoring gulin,
Ko'rgali ne sarv qildim orzu, ne gul havas.*

*Sarvinozim boshida to ko'rdi mushkin kokilin,
Sham' aylabtur muanbar dudidin kokul havas.*

*Ko'rdi to sarvqadu guldek yuzingni bog'bon,
Gulshan ichra qilmadi shamshod ila sunbul havas".*

Ushbu g'azal maqta'sida shoir yozgan edi:

*"Ayladi bir xoli hindu ro'zgorimni qaro,
Ey Navoiy, tong yo'q, etsam Hind ila Kobul havas".*

Taqdir taqozosi bilan, keyincha ulugʻ shoirning oʻzi Hindistonga bora olmagan boʻlsa-da, uning devoni ushbu noyob qoʻlyozmasi Kobul shahri orqali bu mamlakatga kelib qolgan. Podshoh Jaloliddin Muhammad Akbar yoki shahzoda Sulton Salim (boʻlgʻusi podshoh Nuriddin Muhammad Jahongir) oʻz saroyidagi musavvirlarga buyurib, bu gʻazalni bezash uchun avval yaratilgan rasm asosida kishilarni XVI asr muhitiga mos koʻrinishda Boburiylar davrini aks ettirishni topshirgan koʻrinadi. Bu rasmda Hirot uslubidagi bino sahnida sozanda, hofiz va qoʻlida kitobi bor katta yoshli shoir Alisher Navoiyning ramziy tasviri. Ochiq bino ichida shahzoda va soqiy. Ular oldida ham qoʻlyozma kitob. Bino ustida ikki goʻzal ayol tasviri.

Bu rasm taʼkidlanganidek, avvalgi nusxasi asosida ijod qilingan boʻlib, unda bino naqshlariga oʻzgartirish kiritilmagan. Ammo insonlar qiyofasi, osmon, Boburiylar davriga xos ikkita daraxt tasviri yangidan yaratilgan. Buyuk shoir lirik qahramonini taʼriflagan ekan, rassom esa shahzoda va soqiyni yosh va chiroyli yigitlar sifatida yuksak mahorat bilan tasvirlagan. Vaqt oʻtishi bilan “Xamsa” va “Terma devon” qoʻlyozmalari Boburiylar saroyiga kelib qolib, Akbarshoh va Jahongirshoh ularga ajoyib rasmlar ishlatgani ajib bir hayratlanarli hol. Devon qoʻlyozmasidagi beshinchi rasm (ANAIR, 95-rasm) yuqorisida “Badoye’ ul-vasat” devonidagi “maraz” (kasallik) radifli 278-gʻazal uchinchi baytidan boshlanib quyidagi besh bayt bitilgan:

*“Gar marizning lozimi dard oʻldi, bilmon, ey koʻngul,
Dardmand etgaymi oyo, dilsitonimni maraz?”*

*Sadqasi aylang meni mardudni, ey doʻstlar,
Kim zaif etmish ulustin tonlagʻonimni maraz.*

*Dardligʻ koʻnglum halokin istaramkim, koʻyida,
Yiqmish ul ovorai bexonumonimni maraz.*

*Yuz tuman mendek kuhan pir oʻlsa oning sadqasi,
Qilmasun ozurda, yo Rab, navjavonimni maraz.*

*To mariz oʻlmish nigorim – qon toʻkar giryon koʻzim,
Ey Navoiy, dey olurman – toʻkti qonimni maraz”.*

Ushbu sheʼrning ostiga “adhallalohu aljannata” (“Alloh jannatiga sazovor boʻlgur”) oltin bilan suls yozuvida bitilgan. Bu gʻazalning matlaʼsi va ikkinchi bayti quyidagicha:

*“Qilgan ermish notavon sarvi ravonimni maraz,
Zor oʻlarmenkim, qilibtur zor jonimni maraz.
Chu topar ozor jononim marazdin, yoʻq ajab,
Aylasa ozurda joni notavonimni maraz”.*

Ushbu rasmda biz shahzoda Sulton Salim, doʻsti va uning sevgilisi tasvirini koʻramiz. Goʻzal ayol shahzoda ishqida mariz – kasal boʻlganini oʻng qoʻlini koʻkragiga qoʻyib namoyish etmoqda. Bu rassomning sheʼr ruhiyatini juda yaxshi tushunganini koʻrsatadi. Ulkan daraxt yaqinida shahzoda oʻz suhbatdoshi bilan yoy va kamon toʻgʻrisida soʻzlashayotganday. Oʻng tomonda esa oʻz xashtaligini izhor qilayotgan maʼshuqa. Rasm pastida nilufar gullar qiygʻos ochilgan, ikki juft oʻrdak tasvirlangan. Oltinchi rasmda (ANAIR, 96-rasm) “Gʻaroyib us-sigʻar” devonidagi 355-gʻazalning oxiridan quyidagi besh bayti bitilgan:

*“Toki saydingmen, ishing neyechun g‘azabdur chun mudom,
Qush giriftor o‘lsa ko‘ngli xush bo‘lur sayyodning.*

*O‘lmog‘imni boqma hijroningda, ey sultoni husn,
Qatl hukmi qilsa shoh, ne erki bor jallodning.*

*Roki‘ erdim, chang uni keldi sahargoh, ohkim,
Bordi mutrib nag‘masig‘a hosili avrodning.*

*Yo‘l qorong‘udur, talab noqis, qadam ne nav uray,
Yorumay komil damidin mash‘ali irshodning.*

*Ey Navoiy, necha bulbuldek fig‘on ul gul uchun,
Yo‘q anga ta‘siri chun bu nolau faryodning”.*

Ushbu g‘azalning boshidagi baytlari quyidagilardir:

*“Necha javrin tortayin ul sarvi huri zodning,
Yo‘qmudir, poyoni oyo, zulm ila bedodning.*

*Aql der, sol ko‘nglungga zuhdu vara‘ bunyodini,
Ishq aytur, yo‘qturur bunyodi ul bunyodning.*

*Tosh eritti, vahki, Xusrav ko‘ngliga kor etmadi,
Shu‘lalarkim, teshasidin sekridi Farhodning.*

*Ko‘ngli mehr aylar ayon, ko‘rgach raqibi yuzini,
Ko‘rmaguncha zok, chiqmas javhari po‘lodning”.*

Rasmda Hirot uslubidagi bino sahnida ko‘ngil ochayotgan Xusrav siymosi yoki boburiy shahzoda Salim. Uning ikki yonida a‘yon va mulozimlar, pastroqda sozanda va xonandalar. Rassom shoir g‘azalidagi dardni shunday ifodalamoqdaki, aysh-u bazm ham uning iztirobini pasaytira olmagan. Rassom Farruxbek nomi yana bir miniatyura [7] tagiga yozilgan bo‘lib, hoshiyasiga nasta‘liqda Alisher Navoiyning “erur” radifli g‘azalidan quyidagi o‘n misrasi bitilgan:

*“Vah ne sarvedurki to, xil‘at kiyibdur savsaniy,
Chok o‘lub gul xil‘ati, bulbul ishi faryod erur.*

*Savsanu sarvi agar yo‘qtur damimdin bog‘ aro,
O‘rtanibon sarvu savsan hullasi barbod erur.*

*Ayni iffatdin o‘shul pokiza gavhar jismida,
Xil‘at ermaskim, naqsh etkan kibi po‘lod erur.*

*Shomi g‘am ko‘nglum uzoru hullasin yod aylabon,
Mehr o‘ti har yon binafsh etgan bulutdin shod erur.*

*Qozg'oli g'am Besutun tog'in Navoiy ilkida,
Vahki, savsan bargi ermas, teshai Farhod erur".*

Bu baytlar shoirning "Xazoyin ul-maoniy" to'plami to'rtinchi devoni "Favoyid ul-kibar" dagi 194-g'azalida keltirilgan. Nashr qilingan kitobdagi va miniatyura hoshiyasidagi g'azal matnlari solishtirilganda, miniatyuradagi uchinchi bayt nashrda yo'q ekanligi ma'lum bo'ldi. Bu miniatyura o'rtasida qiyg'os gullagan savsan daraxtlari oldida, binafsha rangli, bulutlarning ramziy naqshi tushirilgan ustida "savsaniy" – binafsha rangli xil'at – to'n, ichidan sariq qabo kiygan, yelkasiga sochiq sifat matoni tashlagan, rangli katta salla o'ragan, quyuq qoshli, qulog'ida duri bor zirakli yosh yigit tasvirlangan. Daraxt shoxlaridagi gullar ko'rkamligidan xonish qilib, "ishi barbod" bo'layotgan beshta bulbul turli holatlarda naqsh etilgan. Orqada to'q sarg'ish dala va uzoqdagi oppoq osmon yuqori qismida "har yon binafsh etgan" moviy bulut tasviri.

Rasmning o'ng qismida, "Amali Farruxbek, yetmish yoshida chizgan" yozuvi yirik, dag'alroq nasta'liq xati bitilgan. Bu rasm keyinchalik katta ziynatlangan lavhaga yopishtirilgan bo'lib, pastki hoshiyaga "Amali Farruxbek" degan nasta'liq xatida bitik kiritilib, hoshiyaga hind uslubida turli gullar tasviri bilan bezak berilgan. XVI asr ikkinchi yarmi XVII asr boshlarida Hindistonda juda mashhur bo'lgan rassomlardan biri Farruxbek aslida kim edi? Asli kelib chiqishi movarounnahrlik bo'lgan Farruxbek 1585-yilda Kobuldan Jaloliddin Muhammad Akbar huzuriga kelib, saroy "Tasvirxona"sidagi o'n yetti yetakchi ustod rassomlardan biriga aylangan.

Farruxbek Akbar Podshoh vaziri, tarixchi olim Abulfazl Allomiyning "Akbarnoma" va "Oyini Akbariy" asarlarida nomi qayd etilgan ikki rassomdan biridir. Rassom Farruxbek nomi Nuriddin Muhammad Jahongirning "Tuzuki Jahongiriy" asari sahifalarida ham qayd etilgan bo'lib, u o'z asari uchun ikki ming rupiy mukofot olgani yozilgan. Yozma manbalarda Farruxbekning ilk ijodi va hayotining so'nggi yillari to'g'risida ma'lumot uchramaydi. Rassom Safaviylar va Movarounnahrdagi Shayboniylar davri yirik ijodkorlarining zamondoshi edi. U o'z ijodini avval Kobul shahrida, Humoyunning ikkinchi o'g'li Mirza Muhammad Hakim homiyligida boshlagan bo'lib, shu davrda yana bir Farrux Husayn nomli rassom bilan birga ijod qilgan. Muhammad Hakim Mirzo vafot etgach, rassom Akbar saroyiga taklif etilgan.

Bizgacha rassom tomonidan bu davrda yaratilgan Mirzo Muhammad Hakim va xizmatkori Hoji Yoqut tasviri yetib kelgan. Bu surat Farrux Husayn tomonidan hijriy 998 yili yaratilgan bo'lib, Jahongir Podshoh tuzgan mashhur "Muraqqa'i gulshan" albomidan o'rin olgan.

"Muraqqa'i gulshan"da Farruxbek yaratgan yosh yigitlar va nuroniy mo'ysafidlarning ajoyib rasmlari turkumi ham saqlanib qolgan. Rassomning Akbar Podshoh saroyi tasvirxonasida yaratgan rasmi Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa" asari qo'lyozmasiga ishlangan. Kitobdagi o'ttiz olti rasmdan kamida yettitasi Farruxbekka tegishli. Ulardan ikkitasini bir o'zi chizgan, qolganlarini yaratishda yosh rassomlardan Dharamdas (198b va 205a vv.), Dhanroj (203-a v.) va Behzod (Xoja Abdussamadning ikkinchi o'g'li, 209a, 249b vv.) ishtirok etgan. Bu rasmlarni 1586–1588 yillarda yaratilgan deyish mumkin.

Farruxbek rasmlarining tarhlari Abdurahmon Jomiyning 1556–1565 yillari yaratilgan "Haft avrang" asari qo'lyozmasiga ishlangan rasmlarga yaqin. Ular o'z o'rnida Alisher Navoiyning "Devoni" qo'lyozmasi rasmlariga ham o'xshashdir. Farruxbek shahzoda Sulton Salim tasvirxonasida xizmat qilgan Oqa Rizo, Abulhasan va Vishnudas kabi qaytariqlarni chizmaydi, balki har bir rasm uchun alohida, o'ziga xos tarh yechimini topishga harakat qiladi.

Boburiylar davrida barcha rassomlar uchun umumiy xususiyatlar shakllanishi ularning ijodiy hamkorligi bilan bog'liq, ammo Farruxbek keyinchalik yaratilgan asarlarini bir o'zi tugallashga

harakat qilganini kuzatamiz. Farruxbek ishtirok etgan rasmlı qo'lyozmalardan yana biri "Vaqoyi'" asari qo'lyozmasi bo'lib, uning varaqlaridan o'n sakkiztasi Londonda, Angliyaning Viktoriya va Albert muzeyida saqlanmoqda. Bulardan uchasi 1912-yili Genri Vever majmuasida bo'lgan, hozir esa Vashingtondagi Artur M.Sakler galereyasida saqlanadi.

Rassom umri davomida Akbar Podshoh, so'ngra Jahongir Podshoh va keyinchalik Shohjahon Podshoh xizmatida bo'ldi. Uning yetmish yoshligida o'zini bir mo'ysafid sifatida tasvirlagan rasmi bor. Surat tagiga Shohjahon Podshoh o'z qo'li bilan "musavvir Farruxbek asari va o'z rasmi" deb yozgan. Uning nomi tarixchi Abulfazl Allomiyning "Akbarнома" va qomusiy xarakterga ega "Oyini Akbariy" asarlarida alohida hurmat bilan eslatilgani diqqatga sazovordir.

Farruxbek Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirası matni lavhasi bitilgan varaq o'rtasiga kitob o'qiyotgan qora mo'ylabli yosh yigit tasvirini ishlagan bo'lib, chetida mayda nasta'liq xatida "shabihi Shoh Tahmosib, podshohi Eron" deb yozib qo'yilgan. Rasm hoshiyasi mehrobiy naqshi ichida esa quyidagi yozuv mavjud: "Ikki matla' bitilur, biri bukim:

*"Ishqi tu ki, sarmoyai mulki du jahon ast,
Alminnatu lillahki, maro bar dilu jon ast".*

Yana biri bukim:

*"Rindemu oshiqemu jahonso 'zu joma chok,
Bo davlati g'ami tu zi fikri jahon chi bok".*

Bu faqir (Alisher Navoiy – Abd.Madr.) avval nazmekim, o'rganibmen, bu so'nggi matla'dur. Hamono uch yosh bila to'rt yoshning orasida erdim. Azizlar o'qimoq taklifi qilib, ba'zi hayrat izhori qilurlar erdi. Va masnaviylari hazrat mavlono Jaloliddin (quddisa sirrihu) masnaviylarining vaznidakim, "ramali musaddas" so'zida tugaydi. Bu varaqdagi matn Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasidagi shoir va so'fiy Amir Qosim Anvor to'g'risidagi ma'lumotning aynan o'zidir. Rassomning ikkinchi rasmi chetidagi mehrobiy naqsh ichida yana shu tazkiradan quyidagi matn lavhasi chiroyli nasta'liq xatida bitilgan: "...derlar voqe' bu tururkim, misra'kim:

"Bud dar Tabriz sayyidzodaye".

Andin, go'yoki maqsud o'zlaridur va tarje'larining bandi va baytdurkim:

*Tui asli hama pinhonu paydo,
Ba af'olu sifotu zotu asmo.*

Va ul hazratning muborak marqadi Jom viloyatida Xarjard qasabasidadur. Faqir ham ul ostona jorubkashlaridinman. Vafotlari sanai xamsa va salosina va samona miada voqe bo'lubdur. Zero batarki..." Ma'lum bo'lishicha, o'z vaqtida XVI asr tarixchisi Qozi Ahmad Qumiy "Gulistoni hunar" kitobida Sulton Ali Mashhadiy xatida bitilib, rasmlar ishlangan "Majolis un-nafois" tazkirasining rasmlı qo'lyozmasini ko'rganini yozib qoldirgan edi. Bu noyob qo'lyozma bir varog'iga Qosim Ali rasm ishlagan va u hozir AQSH majmualaridan birida saqlanadi. Hindistonga borib qolgan bu qo'lyozmaning ba'zi varaqlariga Farruxbek rasm ishlagani aniqlandi. Bu Shimoliy Hindiston, Pokistonda, Boburiy saroyi kutubxonalarida ishlangan rasmlarni o'rganish bir necha xalq va mamlakatlar o'rtasidagi do'stlik ildizlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Alisher Navoiy asarlariga Boburiylar saroyidagi mashhur rassomlar Farruxbek, La'l, Dhanroj, Mukund, Govardhan, Manoharlarning ajoyib rasmlar ishlagani quvonchli holdir. Bu mumtoz miniatyuralarni Zahiriddin Muhammad boshlab bergan Markaziy Osiyo Temuriylar madaniyatining keyincha Boburiylar davrida yaratilgan noyob tasviriy san'at obidalari, buyuk shoir asarlaridan ilhomlangan yirik rassomlarning jahon tasviriy san'ati taraqqiyotiga qo'shgan salmoqli hisssasi deb baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Ўн жилдлик. 6 жилд. Ҳайрат-ул аброр. –Тошкент, 2012. –Б.102-103.
2. Milo S. Beach. Govardhan: "Servant of Jahangir // Mughal Masters. Further Studies. / Edited by Asok Kumar Das. – Mumbai: Marg publication.vol. 49 No. 4.1998. 134–145 pp. 2 ill.
3. Mughal Painters and their work. A biographical survey and comprehensive catalogue. S.P.Verma. Delhi: Oxford university Press. 1994. ("Бобурийлар рассомлари ва уларнинг асарлари. Биографик маълумотнома ва қиёсий каталог").160-167 pp.
4. Алишер Навоий. Ўн жилдлик. 2-жилд. Ҳазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. – Тошкент, 2011. –Б.124.
5. Алишер Навоий. Ўн жилдлик. 4-жилд. Ҳазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. – Тошкент, 2012. –Б.143.
6. Алишер Навоий. Ўн жилдлик. 3-жилд. Ҳазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. – Тошкент, 2012. –Б.235.
7. The Library of A. Chester Beatty. A Catalogue of the Indian Miniatures by Sir Th. Arnold. Revised and edited by J. W. S. Wilkinson. London. vol. I. p.25, Pl.64; Ashok Kumar Das: Farrukh Beg: Studies of Adorable Youths and Ventrable Saints // Mughal Masters. Further Studies. p.105.
8. Ashok Kumar Das: Farrukh Beg: Studies of Adorable Youths and Ventrable Saints // Mughal Masters. Further Studies. p.107, pl.10.

